

Erdély tilalmas négy esztendeje

A történelem önmagával szemben a legigényesebb. Ahogy a kísérteties pontossággal múló idő nem ismeri a „fehér foltokat”, a „kiugrott” napokat, éveket, éppen így a történelem hitelességét is az egymást követő események folytonossága adja meg. A történelmi „fehér foltok” valójában sötét sejtelmek, amelyek beárnyékolják maguk körül a kiemelni szándékozott eseményeket és szereplőket is. Megbontják az emlékezés, az ítélkezés egyensúlyát. Az a nép, nemzet vagy éppenséggel nemzedék, amelyik megtagadja történelmének egyik-másik szakaszát, egész múltját eltorzíthatja. Hiába idézi a latin mondást, hogy a történelem az élet tanítómestere, ez a tanítás hamis lesz, félrevezető, talán elveszejtő.

(*Megbüntetett emlékezet*) Ötven éve kitagadtunk egy időszakot a magyar történelemből: az 1940-es második bécsi döntést követő négy erdélyi esztendőt. Nem természetes feledés volt ez, ahogy a régi idők óhatatlanul elmerülnek a múlt tengerében, s csak a magasabb sziklaszirtek emelkednek ki, szigetek alakjában. Ez megparancsolt feledés volt, a politika tiltása, hamis tanítása, amellyel az élők személyes élményei is feleseltek. El kellett hát nyomni – „önkéntesen” – az ő emlékeiket, hogy helytartóságok hamis prófétái nagyhatalmi érdekek szerint újrarájzolhassák a képet.

Észak-Erdély négyesztendőös valóságos magyar történetének tilalom alá helyezése beilleszkedett abba a hamisításrendszerbe, amely minden téren „igazolni” próbálta, hogy Magyarország, a magyarság a második világháború legfőbb bűnöse, az „utolsó csatlós”, ezért a győztesektől csak büntetést érdemelhet. A „bűnösség” egyik „érve” éppen a két bécsi döntés lett, vagyis az, hogy a Trianonban elcsatolt területeket – a Felvidéket és Észak-Erdélyt – német-olasz segítséggel kaptuk vissza, tehát „háborús zsákmányként”.

Ha belemennék ennek az állításnak a taglalásába – most nem ez a célunk –, kiderülne, hogy a nyugati hatalmak 1938-ban és a Szovjetunió 1940-ben egyáltalán nem ellenezte a reális – etnikai tartalmú – magyar igényeket, s csupán a háború utolsó szakaszában változott meg a bécsi döntések minősítése, ismét csak nagyhatalmi érdekek szerint. Itt nyomban árnyalnunk is kell. Fülöp Mihály párizsi professzor – a francia levéltárakban végzett kutatásai alapján – *A befejezetlen béke* című, 1994-es könyvében hitelt érdemlően tárta fel, hogy az 1947-es párizsi békekötést megelőző tárgyalásokon a győztes hatalmak közül a nyugatiak méltányosabb határt kívántak megvonni Magyarország és Románia között, a néprajzi elvek figyelembevételével, és csak a Szovjetunió képviselte mereven azt az 1940-es álláspontjával ellentétes nézetet, hogy egész Erdélyt Romániának kell megkapnia. Ezt a körülményt immár a román történészek sem tagadják. 1995 áprilisában a román honvédelmi minisztérium rendezésében, Románia a második világháborúban címmel kollokviumot tartottak, s ezen Florin Constantiniu történész felsorolta azokat a „veszélyeket”, amelyek 1945-ben Románia területi épségét fenyegették. (A kollokviumról S. Achim számolt be a bukaresti *Adevărul* 1995. április 28-ai számában.)

„Annak az évnek az elején – fejtegette Florin Constantiniu – a szovjet megszálló erők által felbujtott máramarosi ukrán és magyar kisebbségek azon mesterkedtek, hogy Máramarost elszakítsák az országtól, s az Ukrán Szocialista Szovjet Szövetségi Köztársasághoz csatolják. Nagyjából ugyanekkor egy jugoszláv küldöttség, a Tito-Sztálin-szö-

vetség nevében, a Bánság jó részét (beleértve Temesvárt és Resicát) magának kérte Moszkvában a »tatuskától«. Erdély sorsa sem volt teljes mértékben eldöntve, noha a szovjetek március 9-én beleegyeztek a román közigazgatás újbóli bevezetésébe Erdély egész területén. (1944 őszétől Erdélynek az a része, amelyet Horthy elrabolt Romániától, szovjet katonai közigazgatás alatt állott.) A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia közötti londoni tárgyalásokon pedig, 1945 őszén, csak az elsőknek említett ország vallotta azt a véleményt, hogy egész Erdélyt juttassák vissza Romániának, míg az Egyesült Államok háromezer négyzetmérföldet Magyarországnak szánt. (Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy Sztálin magatartását nem valaminő rokonszeny diktálta a román nép iránt, hanem Petru Groza kormányának támogatása, amely kormányt frissen állították az ország élére, de népszerűtlen maradt, s éppen akkor kellett szembenéznie a »királyi sztrájkkkal.«) (I. Mihály megtagadta a Groza-kormány rendelkezéseinek szentesítését, így azok alkotmányellenesnek minősültek.)

Árulkodó és áruló módon a Romániai Magyar Népi Szövetség ebben a kérdésben mindvégig a szovjet álláspontot vallotta és tükrözte. Meg sem kísérelte, hogy az erdélyi magyarság létérdekeit képviselje, mint Márton Áron római katolikus püspök és vele együtt más vezető erdélyi értelmiségiek, akik minden egyéni üldöztetést vállalva beadvánnyal fordultak a nagyhatalmakhoz a méltányos magyar határokért. A MNSZ ezzel szemben, néhány nappal a szovjet seregek bevonulása után, egyértelműen a bécsi döntés megsemmisítését követelte. Mikor 1945 őszén úgy tűnt, hogy a béketárgyalásokon mégsem lesz olyan egyszerű megszerezni egész Erdélyt, Petru Groza és egyes renegát „magyarok” vezetőségi ülést hívtak össze Marosvásárhelyre, majd kiáltványt fogadtattak el arról, hogy a Magyar Népi Szövetség ellenzi Erdély felosztását, s a nemzetiségi kérdés megoldásaként átvette a Groza-féle átitást a határok „légiesítéséről”. Az erdélyi magyar tömegek előtt árusulukat azzal mentegették, hogy 1945 őszére már végleg eldőlt Erdély sorsa, s az MNSZ marosvásárhelyi kiáltványa ilyképpen csak „javíthatott” a kisebbségi magyarság helyzetén.

Látva, hogy az erdélyi magyarság nem ad hitelt nekik, minden lehető és lehetetlen vádál bűnössé, törvénytelené, károsá nyilvánították a bécsi döntést, amely állítólag éppen a magyarságnak „ártott” a legtöbbet. Az anyaország kormánya pedig, amely képtelen volt nemzetközi sikon eredményesen harcolni az erdélyi érdekekért, fokozatosan átvette a „bűnös” négy esztendő jelszavát, ami egyébként is tökéletesen beleillett a Rákosi-propaganda retorikájába a „bűnös magyar nemzetről”.

(Dél-erdélyi magyar pokol) Gyakran az érem másik oldala emeli ki igazán a dolgok lényegét Fordítsuk meg a kérdést: mi várt volna az észak-erdélyi magyarságra a bécsi döntés nélkül?

Ugyanaz, ami a Dél-Erdélyben maradt négyszázezer magyarra. Sőt, annál is rosszabb sors. Románia a bécsi döntés nélkül is Németország csatlósává vált volna. Vagy még inkább Hitler kezére játszik, hogy elkerülje Erdély elvesztését. Románia már 1940 nyarán felmondta az angol-francia határgaranciákat, s Németország védelme alá helyezte magát. A német irányvonal mindenképpen uralomra segítette volna Antonescut, esetleg egy még szélsőségesebb fasiszta politikust. Németország katonailag nem is szállta meg Romániát, mert nem tartotta szükségesnek, megszállta viszont Közép-Európa legtöbb országát; 1944 márciusában Magyarországot is. Az 1941 nyarán véghezvitt zsidópogromok, háromszázötvenezer zsidó legyilkolása Kelet-Romániában, saját kezüleg, hitleri közremű-

ködés nélkül, elárulja, hogy milyen sorsot szánt a román fasizmus a kisebbségeknek. Kivéve a háború idején kényszerűen megkímélt, sőt egyenesen előjogokat élvező németeket. Velük szemben Bukarest az 1944-es kiugrása után mutatta meg igazi szándékait: a munkaképes százokat és svábokat, férfiakat és nőket kényszermunkára küldte a Szovjetunióba, az otthon maradt családtagokat kiüzte lakásaikból a disznóólba, az istállóba, elvéve tőlük az utolsó ekét, az utolsó barázda földet. Később pedig a maradék németiséget márkáért kiárúsította a bonni kormánynak; így a majdnem egymillió közösségnek alig egytizede maradt meg azon a földön, ahol hétszáz évig élt, városokat emelt, civilizációt épített.

A román nacionalizmusnak a dél-erdélyi magyarokkal szembeni indulatát fékezte az a milliós lélekszámú románság, amely a bécsi döntés folytán Észak-Erdélyben magyar főhatalom alá került. Ki nem mondott, írásban soha le nem fektetett „kölcsonösségi politika” alakult ki, a dél-erdélyi magyarok és az észak-erdélyi románok egyaránt túszokká váltak, ami – groteszk módon – némi garanciát jelentett számukra a továbbélésre. Igaz, hogy ezt az íratlan megállapodást Románia elég hamar felrúgta, noha két és félszer annyi román élt Magyarországon, mint ahány magyar Antonescu Romániájában. Csakhogy Bukarest hamar meggyőződhetett arról, hogy Budapest az egysúly megőrzése érdekében ritkán vagy egyáltalán nem viszozza a dél-erdélyi magyarok üldözését. Íme, egy példa. 1943 őszén Antonescu kormánya bezáratta a megmaradt három dél-erdélyi magyar felekezeti középiskolát. A bukaresti sajtó megjárzott haraggal hirdette, hogy ez csak válasz az észak-erdélyi román oktatás megbénítására. Szentimrei Jenő foglalkozott az ügygel a sepsiszentgyörgyi *Székegy Nép* hasábjain: *Ne hagyjátok az iskolát!* (1943. október 31.) A közismert demokrata író és újságíró fel kívánta ébreszteni a közös lelkiismeretet, s tiltakozott az iskolák bezárása ellen. De egy szóval sem követelte az észak-erdélyi román iskolák megszüntetését. Éppenséggel óvta a magyar kormányt, nehogy megdondatlan lépéseket tegyen. „Mi nem taszthatjuk még mélyebbre saját kezünkkel azokat a testvéreinket, kiknek sorsát csak mi tudjuk átérzeni igazán.” És tegyük hozzá: a dél-erdélyi magyar középiskolák zárva maradtak, Észak-Erdélyben azonban egyetlen román iskolában sem korlátozták a tanítást!

Takács Lajos ügyvéd, a Magyar Népi Szövetség egyik vezető politikusa – e tevékenységét most nem kívánom bemutatni – Antonescu rendszerében a Bánsági Magyar Népközösség főtíkára volt. A Ceausescu-diktatúra idején interjút készítettem vele, amely megjelent *A Hét* 1979-es *Évkönyvében*. Egyáltalán nem akarta dramatizálni a múltat, de nem hallgathatta el, hogy milyen kegyetlen megpróbáltatásoknak, jogfosztásoknak voltak kitéve 1940 és 1944 között a dél-erdélyi, bánsági magyarok. Hatalmi szóval utcára dobták a magyar gyári munkásokat, még a pincéreket, házfelügyelőket is. A gazdákat munkaszolgálatra hívták be, s ha erre átszöktek a határon Magyarországra, mindenüket elkobozták: házukat, földjeiket, állataikat, gazdasági felszereléseiket.

Maga a munkaszolgálat a poklok poklát jelentette, aknaszedést az első vonalban, biztos halált. Szemlér Ferenc *Harc szélmalomokkal* című könyvében (1979) felvillantotta a maga szerencséjét, s ezzel belátást engedett a munkaszolgálatos magyarok szerencsétlenségébe. „Tampa százados nem osztott be – mint körözött katonaszökevénynt – az utolsó emberig elpusztult büntetőszázadba.” A behívott dél-erdélyiek tisztában voltak várható sorsukkal. Ugyancsak Szemlér Ferenc írt verset annak a kétségbeesett magyar férfinak az esetéről, aki – amikor a frontra indították volna – fél karját a vonat kerekei alá tette: inkább csonkán éljen tovább, mint biztosan elpusztuljon a keleti fronton!

A munkatáborok, magyar páriákkal, élőhalottakkal, az 1944. augusztusi román kiugrás

után is fennmaradtak. A brassói *Népi Egység* 1944. november 25-én a bukaresti vasúti műhelyekből tudósított, ahol tízezer magyar munkaszolgálatos tengődött „leírhatatlan nyomorban és kiszolgáltatottságban”. Másfél hónappal később a lap visszatért a munkatáborok magyar foglyainak sorsára. „Képzeld el: tizenhat óra munka naponta, még vasárnap is. Semmi higiénia. Tetű. Poloska. Hideg barakk. Rossz koszt. Embertelen bánásmód. Verés.” (*Mi lesz a munkatáborokkal?* 1945. január 20.)

Fél karját adta oda a magyar munkaszolgálatos, csak hogy ne vihessék ki a frontra. Ám még egy fél kar elvesztésénél is nagyobb csonkulás ment végbe a lelkekben. A *Népi Egység* 1946. szeptember 18-án a marosvásárhelyi Székely Színház első brassói vendégszeplését ünnepelte. A névtelen glosszairónak eszébe idéződött a magyar nyelv kirekesztettsége Antonescu uralma idején. „Az egykori dél-erdélyi magyarokat hívom tanúul, hogy mit jelentett számunkra Antonescu és csatlósainak uralma! Mondják meg ők, hogy milyenek voltak azok a borzongató évek, amikor az államgépezetben a zsidót, magyart egyként üldöző fasiszta, a gazdasági életben pedig a zsidót, magyart egyként kiszorító Nemzeti Parasztpárt-í félfasiszta uralkodtak – de mindenütt egyetértettek abban, hogy a magyarnak hangosan még nyögni sem volt szabad!”

Ebben a nyelvi, tudati, önérzeti kiszolgáltatottságban némelyek a behódolástól, a lelki megadástól remélték a fizikai megmaradásukat. Ekkor alakult ki (roppant gyorsan, négy év alatt) a dél-erdélyi magyarság kisebbségi érzése, amely különösen akkor ütőzött ki, amikor 1944 őszétől összemérhető lett az észak-erdélyi magyarság öntudatával.

Aligha kétséges, hogy a bécsi döntés nélkül az egész kisebbségi magyarság a moldvai csángók sorsára jut. Nem kellett volna hozzá századok. A moldvai magyarokat íratlan kultúrájuk, néphagyományaik, befelé forduló életük védelmezi is; a nyitottabb, műveltebb erdélyi magyarság gyorsabban cserélt volna lelket.

(*Észak-erdélyi magyar számvetés*) Háborús időkben tért vissza Észak-Erdély a magyar anyaországhoz. A háború áldozatokat követelt, katonáskodást, frontszolgálatot; gazdasági bajok jöttek, jegyrendszerhez kellett hozzászokni. Egyik-másik észak-erdélyi vidék „peremre” került az új határ révén. Udvarhely megye a dél-erdélyi Segesváron át kapcsolódott be a vasúthálózatba, Szováta Balázsfalvánál. Alsó-Háromszék hagyományos zöldségtermesztése visszaesett, mert a nagy felvevőpiacot, Brassót határ választotta el. Noha a magyar állam sokféle segélyben részesítette a gazdákat – s ebben nem tett nemzetiségi megkülönböztetést –, kétségtelen, hogy a másik gazdasági egységbe való átmenet zökkenőkkel is járt.

De állást kaptak az utcára dobott magyar értelmiségiek; édesapám például, aki tíz évig volt állástalan; a gyárakban megint dolgozhattak a magyar munkások, akiket a román nacionalizmus kitaszított; hazajöhettek Besszarábiából a magyar orvosok, tisztviselők, vasutasok, jegyzők, akiket azért helyeztek oda, hogy „sajátítsák el a román nyelvet”, aztán a tanulóidőkből örökösnek szánt száműzetés lett.

Megszakadt a vasúti összeköttetés a Székelyföld és Észak-Erdély többi része között. A magyar államvasutak másfél év alatt (1941 tavaszától 1942 decemberéig) negyvennyolc kilométer hosszúságú új vasútvonalat épített, Déda és Szeretfalva között. Ez volt a legnagyobb arányú vasútépítés Trianon óta. A vasút tízezreknek adott munkalehetőséget – nem csak építése idején –, felvirágoztatta a Mezőségnek azt a részét, amelyen áthaladt. És mivel ezen a területen főleg román lakosság él, lényegében a mai napig érződik a „magyar vasút” áldásos hatása a mezőszegi románok között.

A legfontosabb magyar életérzés nem a gazdasági nehézségek okán érzett csalódás és panasz volt, hanem az őszinte bizakodás. A felszabadultság. Értelme lett megint a magyar életnek, a tanulásnak, a szorgalomnak, a magyar nyelvnek és művelődésnek. Ama négy esztendő székelyföldi demográfiai adatai akár mai, kétségbeesett népesedési vitáinkba is beleszólhatnak. Szülőfalumban, a háromszéki Uzon községben – valamikor kiírtam az anyakönyvekből a születések és a halálozások arányát, a bécsi döntéstől kezdve – 1940-ben, augusztustól év végéig tizennyolc gyermek született, ők még a kisebbségi idők gyermekei, de 1941-ben már hetvenhat gyermek jött a világra. 1942-ben negyvennégy, 1943-ban ötvennégy születést jegyeztek be. 1944-ben júliusig húsz gyermek született. Az élet minden esztendőben legyőzte a halált, a négy háborús évben százöt temetéssel szemben száznyolcvanegy születés! A természetes szaporulat hetvenhat lélek, esztendőnként átlagosan tizenkilenc egy kétezer-ötszáz lélekszámú településen. Megnéztem a házassági anyakönyvet is. 1940 második felében két pár esküdött, 1941-ben tizenkettő, 1942-ben és 1943-ban egyaránt tizenhét, míg 1944 első felében nyolc. Mindez a háború, a bevonulások, a sorra érkező halotti értesítők ellenére.

Hasonló képet mutat egész Háromszék demográfiája. A megye tisztii főorvosa, dr. Benke János 1945. október 31-én elmondta a *Népi Egység* munkatársának, hogy a megyében 1943 volt a legkedvezőbb év a gyermekhalandóság szempontjából. Akkor 5,2 ezrelékes volt, míg az újabb román igazgatás alatt felszokott 33 ezrelékre. Sepsiszentgyörgyön, a megye székvárosában 1945-ben 40%-kal kevesebb gyermek született, mint a magyar főhatalom utolsó esztendejében. Nem nehéz levonni a következtetéseket!

A gazdatársadalom segélyezésén, „akciós” teheneken, minőségi állattenyésztésén, aranykalászos gazdatanfolyamokon, ONCSA-házakon, gyári munkaalkalmak létesítésén, vasútépítésén, az erdélyi fürdőhelyek fellendítésén túl – mindezek háborús időben – talán a legnagyobb jóvátétel a művelődésben ment végbe. Szekfű Gyula 1933-ban azt panaszolta a *Három nemzedék és ami utána következik* című művében, hogy az anyaország nemzeti társadalma alig ismeri az elszakított magyar közösségek sorsát, közömbös kulturális fejlődésük iránt, másfél évtizede túri, hogy „a trianoni politikai határok mindinkább kulturális határokká is alakuljanak, melyeken túl a csonkaországitól egyre eltérőbb színezésű magyar kultúra él és fejlődik”. Ez a szétszakítottság nagyon gyorsan megszűnt a bécsi döntés után. Mint törött fiatal csontok forrtak össze a magyar kultúra Királyhágón ineni és túli részei. A sajtóban ugyan vissza-visszatért a „sajátos erdélyi szellem” fogalma – jelszava? –, de valójában szinte azonnal végbement a kiegyenlítődés.

Míg a bécsi döntés előtt többen tiszteletre méltó kísérleteket tettek – a túlélés érdekében – az erdélyi magyar irodalom „romániaiságának” igazolására, a konzervatív Kristóf György éppúgy, mint a kommunista Gaál Gábor, 1945 után már pusztán politikai jelszóvá silányult a „romániaiság”, s egyenesen ellenszenvessé vált az erdélyi magyar értelmiség körében. Most már a bukaresti hatalom erőszakolta, nem sok sikerrel.

Torz megítélést alakítottak ki, szándékosan, a magyar négy esztendő kulturális életéről. Évtizedeken át úgy állították be az 1940 utáni Kolozsvárt, mint a magyar művelődési életben egyszerűen „lefokozott” várost. A szellemi műhelyek továbbélésénél és az újak alakulásánál sokszorosan többet emlegették némelyek a *Korunk* eltűnését. „A bevonuló Horthy-hatóságok betiltották a folyóiratot.” Valóban, s talán nem is egészen ok nélkül, mivel a Gaál Gábor szerkesztésében kommunista fórummá lett *Korunk* igen gyakran ütött meg ellenséges hangot Magyarországgal szemben. Magának Gaál Gábornak azonban semmi bántódása nem esett, katonatiszti rangjától sem fosztották meg; ezért majd a román kommunisták üldözik a halálba. A torzító képből rendszerint kimaradt, hogy a „ré-

gi” folyóiratok, a polgári liberális szellemiségű *Erdélyi Helikon*, a konzervatívabb *Pásztortűz* vagy az *Erdélyi Szemle* tovább élt. És az erdélyi írókat szívesen látták a budapesti vagy más anyaországbeli városok folyóiratainak hasábjain.

Kolozsvárt 1872-ben a történelmi Magyarország emelte egyetemi várossá, majd 1918 után – amikor magyar egyetemétől megfosztották – az erdélyi irodalmi mozgalmak központja maradt. Ez a szerepe kétségtelenül csökkent a bécsi döntés után, de Budapest vonzásában sem veszítette el önálló arculatát. A Szegedről visszaköltözött egyetemen országos, sőt világhíres professzorok tanítottak, akik éppen a kiesett erdélyi értelmiség pótlására vállalták ezt a szolgálatot. A tanári kart pedig olyan erdélyi magyar tudósokkal, kutatókkal, irodalomtörténészekkel egészítették ki, akik a román uralom idején csak középiszkolai katedrához jutottak, s a magyar főhatalom nélkül egész életükben ott maradtak volna (Jancsó Elemér, Szabó T. Attila).

Egyébként az 1940 őszen a román uralom alól felszabaduló Észak-Erdély nemcsak az 1918 előtti megismert anyaországi – elsősorban budapesti – irodalmi nézetekkel és alkotókkal találkozhatott újra, hanem a népi írók megújító szellemi forradalmával is. Püski Sándor kiadója, a Magyar Élet könyvei itt voltak a legkapósabbak az egész országban. A román uralom alatt bizonyos közeleti demokráciához szokott erdélyi magyar értelmiség, különösen a fiatalság, ebben a szellemi áramlatban látta a magyar jövőt. Még a közismerterten kommunista Nagy István is a Magyar Élet kenyere vált országosan ismert íróvá, s az ókirálási románokról írt első regény, az *Oltyánok unokái* Nagy István tollából, szintén Püskinél jelent meg. Az anyaországi népi irodalom hatására *Termés* címmel szellemi rokonságot tartó negyedévi kiadványsorozat indult, Asztalos István, Böződi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő és Szabédi László szerkesztésében, a nemrég elhunyt Szentgerincei Jakab Jenő önzetlen anyagi áldozatvállalásából.

Ide illik egy röpké kitekintés a bécsi határ túlsó oldalára, Dél-Erdélybe, ahol a temesvári *Déli Hírlap* irodalmi melléklete is gyakran adta közre a népi írók műveit, nyilván a főszerkesztő, Olosz Lajos és a gyakorlati szerkesztő, Kakassy Endre érdeklődése folytán.

Ezt a szellemi hatást az újabb Trianon és a népi írók mozgalmának anyaországi mellőzése, 1956 utáni meggyanúsítása és elítélése sem tudta többé semlegesíteni Erdélyben: élő erő maradt máig is.

Észak-Erdély négy magyar esztendeje minden vonatkozásban a népi kultúra reneszánszát hozta el. Visszatért a közös tudatba a feledésnek indult magyar népdal és néptánc – a román elnyomás jól tudta, mit kell elsorvasztania –, az iskolákban, a művelődési házakban otthonosokká váltak Kodály és Bartók művei. Bármennyire feudális csontosság jellemezte is a közeletet – a népi írók éppen ez ellen vívtak kísérleties küzdelmet –, a közép iskolákban megjelentek paraszti és munkás szülők addig gyér számban jelenlevő, nagyon szegény sorsú gyermekei. Sok esetben két-három osztály anyagából soron kívül levizsgázva, felsőbb osztályokban kezdték meg tanulmányaikat Aligha vált volna magyar értelemiségű író és kiadói vezető Domokos Gézából vagy a kolozsvári professzornöböl, Lászlóffy Ilonából a „Horthy-rendszer” iskolába hívó nemzeti parancsa nélkül!

De Észak-Erdély négy magyar esztendeje nélkül lett volna-e Bolyai Tudományegyetem, lenne-e, amit visszakövetelünk? 1918 után a Ferdinánd nevével viselő román egyetem nem vállalta az 1872-ben létesített magyar egyetem jogutódjának szerepét sem. Az 1940-ben Szegedről visszatért magyar egyetem tanárainak jókora része 1944 őszen nem menekült el. Az erdélyi magyarság történelmi szerencséjére a bevonuló orosz csapatok azt a moszkvai utasítást hozták magukkal, hogy a megszállt területeken minden intézmény folytathatja addigi tevékenységét, az átalakításuk majd a belső társadalmi erők

dolga lesz. Az oroszok nem engedték be Kolozsvárra a visszatérni kívánó román királyi közigazgatást, így a Nagyszebenbe menekült román egyetem előtt sem nyílt meg az út a Szamos partjára. Egyelőre... S mivel az oroszok tartották magukat a saját elvűkhöz, egyenesen megparancsolták a magyar egyetem további működését. Egy tanév folyamán a szakszervezetek voltak az intézmény gazdái – talán az egyetlen ilyen egyetem a világon –, majd 1945 nyarának elején Bukarest beleegyezett a Bolyai Tudományegyetem megszervezésébe.

Csőgör Lajos dr., az első rektor emlékiratában elismeri, hogy az anyaországi professzorok helyben maradása és áldozatvállalása nélkül nem folytatódhatott volna a magyar egyetemi oktatás Kolozsvárott. Mindannyian a legtisztább értelemben vett nemzeti szolgálat nevében maradtak Erdélyben, amíg néhány év múlva a román hatóságok ki nem utasították őket.

(Román mérleg) „Mindenki vegye ki részét a munkából, a nem magyar anyanyelvűek szintén, mert aki kifogásra nem ad okot, az boldogulhat nálunk is. Velük szemben a megbékélés szelleme és a jó bánásmód fog érvényesülni, mert ugyanezt a sorsot várjuk a határokon túl maradt testvéreink részére is.”

Így fogalmazta meg nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója az elképzelt kölcsönösségi politikát 1940. szeptember 15-én Kolozsvárott, a bevonulási ünnepségen, a Szent Mihály-templom lábainál. Erre a kölcsönösségi politikára kívánt alapozni Teleki Pál kormánya, az új történelmi helyzetnek megfelelően, lényegében felülbíralva a történelmi Magyarország 1918 előtti kisebbségpolitikáját.

Elősorban: nem „rendezte vissza” az 1918-ig fennálló birtokviszonyokat, közállapotokat. Nem került sor az 1921-es román földbirtokreform gyökeres felülvizsgálatára, noha ez mélyesen megláthatatlan volt a magyarságra nézve. Nemcsak a birtokosokat sértette, hanem a magyar egyházakat és intézményeket is, amelyeknek a vagyonából iskolák százaikat tartották fenn. A háborús viszonyok ellenére a budapesti kormányzat igyekezett gondoskodni az észak-erdélyi román lakosság megélhetéséről. A közellátásból nem rekesztettek ki senkit, a fejadagokat magyarok, németek, románok egyképpen pontosan megkapták. Ez nem volt általános jelenség a korabeli Európában! Még Dél-Erdélyben sem. A fejadagokba beleszámított a gazdák saját termése is, szükség esetén ezt pótolta ki az állam. A dél-erdélyi magyar gazdáktól nem ritkán az utolsó szem gabonát is elkobozták, s nem kaptak semmilyen pótlást helyette. Sok helyen, például a barcasági csángók között megesezt, hogy titokban a román gazdák segítették megszorult magyar társaikat. A népi igazságérzet ezt nagyon számon tartja. Pándi Pál 1956 nyarán riportot tett Erdélyben, s a budapesti pártlapban megírta, hogy észak-erdélyi román parasztgazdák hálásan emlégettek: a magyar közigazgatás egyforma mércével mért az ellátásban, míg az írás keltekor Bukarest elhanyagolta még a román falusi lakosság folyamatos közellátását is.

Újításnak számított az egész Kárpát-medencében, hogy a Teleki-kormány kötelezővé tette a román nyelv oktatását minden erdélyi magyar középiskolában. Sem addig, sem azóta nem fordult elő a történelemben, hogy román iskolák számára, román főhatalom alatt előírják a magyar nyelv kötelező oktatását. Ellenvenhetné bárki, hogy magyar érdek volt a román nyelv oktatása a magyaroknak, hiszen Észak-Erdélyben körülbelül egymillió román élt, akikkel a jövő magyar jogászok, tisztviselők, vasutasok az anyanyelvükön tarthatták legeredményesebben a kapcsolatot. Csakhogy miért nem jutott ez ugyanígy

eszköbe a román hivatalosságoknak, amelyek hetvenöt éve kétmillió magyar fölött gyakorolnak főhatalmat?

Budapest igyekezett biztosítani az észak-erdélyi román fiatalok anyanyelvű oktatását, elemikben, középiskolákban, tanítóképzőkben. Az egymilliósi lélekszámú románságnak 1345 anyanyelvi elemi iskolája volt, továbbá románul működött öt görög katolikus gimnázium, három tanítóképzőhöz csatlakozó gyakorló iskola, egy-egy polgári és kereskedelmi iskola, három hittudományi főiskola és három teljes, nyolcosztályos román tagozat állami főgimnáziumokban. Összehasonlítási alpnak kínálkozik az erdélyi magyar oktatás helyzete 1940 előtt. Akkor az észak-erdélyi románság kétszeresének, kétmillió magyarnak 795 elemi iskola állt rendelkezésére. Ha ezt tartják szem előtt Budapesten, akkor az észak-erdélyi románságot – saját mércéje szerint – 398 elemi iskola illette volna meg!

De kibírja az összehasonlítást az 1918 előtti magyar oktatáspolitikai kisebbségi gyakorlata is, pedig azt az időszakot a magyarországi nemzetiségek elnyomásának idejeként szokták emlegetni. Tökéczi László írta meg egy évtizeddel ezelőtt, hogy 1911-ben a 2 948 186 magyarországi románra 2813 anyanyelvű iskola jutott, vagyis 1016 lakosra egy iskola, míg Romániában – tehát a román anyaországban – csak 1418 lakosra jutott egy iskola. Tökéczi László tanulmányában egy 1915-ben Bukarestben, tehát a történelmi Magyarországon kívül megjelent román munkára támaszkodott. Ennek a könyvnek a szerzője Onisifor Ghibu volt (1883–1972), kolozsvári egyetemi tanár, aki igazán nem vádolható a „magyar nacionalizmus” kiszolgálásával: a két háború között a leghevesebb követelője volt az erdélyi Római Katolikus Státus felszámolásának és vagyona román kézre juttatásának.

Teleki Pál nyilván tisztában volt azzal, hogy realista, a román érdekeket is méltányoló kisebbségpolitikája csak távlatokban enyhítheti majd az észak-erdélyi románok fájdalmát és indulatát Erdélyi sorsunk tragédiája, hogy a történelmi fordulatok az egyik népek öröme, a másíknak szomorúságot okoznak. Az egymás jogos igényeit is tekintetbe vevő, őszinte kibékülés ugyanis mindig elmarad. Iuliu Hossu görög katolikus főpap a honvédség kolozsvári bevonulásán mondott beszédében nyíltan hangot adott a románok fájdalomának. A következő évek még tovább rontották a magyar-román viszonyt Erdélyben és egyáltalán. A magyar kormányzat nem lépett fel újabb revíziós igényekkel, Bukarest azonban időről időre követelte Észak-Erdély visszacsatolását Romániához. Erről tanúskodnak Antonescu marsall Hitlernél tett látogatásainak jegyzőkönyvei, vagy éppen a korabeli bukaresti lapok cikkei. A magyar sajtó nagyon ritkán válaszolt; ezek a polémiák így is nyugtalanságot váltottak ki az építő munkába kezdett, háborús áldozatokat vállaló magyarság körében, s nem engedték nyugvópontra jutni az erdélyi kérdést.

Pedig a magyar főhatalom igazán nem vádolható meg azzal, hogy az ellentétek fellobbanását kívánta. Egyenesen kerülte ezt. Jó példa erre Mikecs László *Csángók* című könyvének cenzúrázása a magyar katonai ellenőrzésen. Összesen százhuszonegy kihúzás maradt meg a mártír sorsú szerző emlékei között. Négy kérdéskörben rekesztettek ki szavakat, mondatokat, hosszú bekezdéseket a moldvai csángó magyarokról szóló, 1941-ben megjelent alapvető műből. E húzások egyik indoklása: „a királyi Románia, akkoriban tengelyhatalom érzékenységet érintő, esetlegesen kifogásolható vagy félremagyarázható (érthető) vonatkozások mellőzése, bár a szerző minduntalan a feltétlen megértés, sőt az együttműködés, az összefogás szükségességére hív fel.” (Csikesz Ferenc: *Mit hagyott ki a cenzúra Mikecs László Csángókjából 1941-ben? Confessió*, 1982/2.)

Román részről egyáltalán nem törődtek a magyar „érzékenységgel”, a bécsi döntés első napjától kezdve. Észak-Erdély románságának egy része fegyveresen, majd passzív el-

lenállással lépett fel. Az 1940. szeptemberi bevonuláskor több szilágysági helységben fegyveres csoportok, bujkáló osztagok szabályszerű harcot kezdtek a honvédekkel. A korabeli hadijelentések arról szólnak, hogy tűzpárbaj alakult ki a román franktirőrök, lesből tüzelő gerillák és a magyar csapatok között, ennek során huszonnégy honvéd elesett, a magyar csapatok pedig megtorolták hátbatámadásukat (Ördögkút, Szilágyipp).

Czikó Árpád nyugalmazott közgazdász, aki a honvédek bevonulásakor tizenhárom esztendő diák volt Sepsiszentgyörgyön, a *Háromszék* hasábjain 1996-ban elmondta élményeit a fordulatról. Ennek egyik mozzanata az utolsó román katonai egység kivonulása volt. Kölcsönös magyar-román vezérkari megállapodás szabályozta a helységek átadását, egyébként ez az egyezmény tiltotta meg a román gerillák fegyveres cselekményeit, s kiállításba helyezte – a nemzetközi jogi normák szabályai szerint – az orvlövészek megbüntetését.

Sepsiszentgyörgyön az utolsó román egység megkésve vonult át, Csík felől jövet, Brassóba tartva. Az egyik épületre már ki volt tűzve a magyar lobogó. A csapat élén haladó fiatal román tiszt ingerült mozdulatot tett, a szemtanúk arra számítottak, hogy belelő a zászlóba vagy a bámszékodókba. A tiszt azonban egyszerre sapkájához emelte a jobbját, s tisztelgett a magyar zászlónak. Bizonyára fájó szívvel vette tudomásul a történelmi fordulatot.

Az elmúlt fél évszázadban a román politikai irodalom egyfolytában az észak-erdélyi románság teljes jogfosztottságát emlegette. De sajátos módon ellentmondanak ennek azok a román emlékezők, akik a kolozsvári román újságokat, egyesületeket idézik fel. Lássunk egyet közülük! Szerzője Valentin Raus író. A cikk 1987-ben jelent meg, tehát a Ceausescu-korszakban. Az 1918-ban Borgón született prózaíró a bukaresti *Románia Literaturában* azt az időt elevenítette fel, amikor a magyar főhatalom alatt álló Kolozsvárott a *Tribuna Ardealului* napilap munkatársa volt. Az észak-erdélyi román irodalmat és sajtót bemutató terjedelmes írásnak már a címe is sokatmondó: *Román szó és lélek*. A románságot a magyar uralom alatt a falusi szövetkezetek, kultúregyesületek, olvasóköri, diák-egyesületek fogták össze. Érdemes megjegyezni, hogy ezek a szövetkezetek szinte teljesen ismeretlenek voltak a régi román anyaországban. A román gazdasági érvényesülésnek és nemzeti tudatnak ezek a bástyái magyar példára és közvetítéssel jöttek létre. Nincs ebben semmi különös vagy valamiféle magyar „felsőbbrendűség”. A népek nemzeti tapasztalataikat először a szomszédjaiknak adják át, így terjednek tovább. Hozzánk is Ausztria közvetítette a Nyugatot.

„Az észak-erdélyi kiadványok igyekeztek átfogni a közélet minden területét, valóságos közelharcot folytatva a cenzúra korlátozásai ellen, következetesen, állandóan hangsúlyozva a fasizmus és a horthyzmus elleni harc szükségességét, ama kötelességünket, hogy meg kell őriznünk nemzeti azonosságunkat, mindazoknak az örökségét, akik a román nép eszményeinek a megvalósításáért küzdöttek és áldozták fel magukat.” Így jellemzi Valentin Raus az észak-erdélyi románság szellemi, kulturális és sajtóéletét 1940 és 1943 között. Mikor ezt a cikket megjelentette (1987-ban), a romániai magyarság számára nemcsak a nemzeti azonosság, az önmegőrzés hangoztatása volt tilos, hanem egyáltalán, a rendszer az egész magyarságot letörölte az ország etnikai térképéről, a „magyar nemzetiségű román dolgozók” minősítés erőszakos bevezetésével. Valentin Raus arról beszélt, hogy a négy év alatt az észak-erdélyi román sajtó (művelődési, egyházi, szövetkezeti folyóiratok és a kolozsvári román napilap) minden akadály nélkül írhatott a dákoromán származáselméletéről, ugyanakkor az erdélyi magyarok még Bethlen Gábor fejedelmet sem tarthatták a magukénak, nemhogy mondjuk a kettős honfoglalásról, Erdély első ma-

gyar hódítóiról, Gyuláról, Saroltról – Szent István édesanyjáról – szót ejthettek volna. Raus fel is idéz egy szerinte nagy hatású dolgozatot, amely *A dákóromanizmus az irodalomban* címmel jelent meg 1941. március 9-én a *Tribuna Ardealului* hasábjain. És a lap nyomatékként közreadta Georgehe Cosbuc híres versét *Decebal beszéde a néphez*. A költemény éppen 1896-ban íródott, a magyar honszerzés ezredik évfordulóján:

„Az élet úgyse jó neked,
Ha nem kedvedre élheted!
Csak nem tűrne nyakad igát,
Mit egy hóhér nép verne rád?”
(Szabó Magda fordítása)

(*Zsidó tragédia*) Minden nemzeti dráma kegyeletet követel meg a túlélőktől és a többi néptől, közösségtől. A vészkorszak végzetesen megtépte az erdélyi magyar zsidóság életfáját. Közismertek a deportálások borzalmai. Irodalma van a megkísérelt vagy sikeres mentéseknek is. Kolozsvártott olyan „félénk” értelmiségiek, mint Szabó T. Attila vagy Nagy Géza tanárok, vállalták zsidó kollégáik mentésének a kockázatát. Az egész akkori Magyarországon elsőnek Márton Áron erdélyi római katolikus püspök emelte fel tiltakozó szavát a kolozsvári Szent Mihály-templomban, vállalva a hatósági megtorlásokat. „Értsültem, hogy híveim, az egyházmegeye legkeletibb határáról kezdve, mélységes megdöbbenéssel fogadták az ismert személyiségek szabadságának korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket, s ugyanúgy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsi felfogását, véleményét és ítéletét. Népünk keresztény érzése ösztönösen tiltakozik, ha azt tapasztalja, hogy az emberi személyiség méltóságát megalázzák, és embereket jogaikban vagy emberi jogaik védelmében korlátoznak, véleményük vagy vallási mivoltuk miatt.” Márton Áron akkor, 1944 tavaszán az erdélyi kisebbségi magyarság rokonszenvét is kifejezte a magyarsággal közösséget vállaló zsidóság iránt. Hosszan sorolhatnánk azokat a tehetős zsidó férfiakat, akik jókora anyagi áldozatot hoztak az erdélyi magyar folyóiratok, színházak, intézmények és iskolák fenntartásáért a kisebbségi sorsban. Kecskeméti Lipót (1865–1936) nagyváradi főrabbi, irodalomtörténész és bibliakutató zsidó felekezeti iskolát hozott létre, hogy kivédje a román kormány kirekesztő törvényét. Bukarest ugyanis Trianon után csak román vagy zsidó felekezeti iskolában engedte tanulni a zsidó diákokat, magyar tanintézetekben nem. Kecskeméti Lipót a maga gimnáziumában a magyart tette a tanítás nyelvévé; az oktatási nyelv megválasztása ugyanis a felekezeti tanintézetekben az iskolafenntartó testülettől függött.

Erdély magyar népe és a vészkorszakot túlélő magyar zsidóság egymás között ismételtén megtárgyalta a részvét, a felelősség, a megbocsátás és a békesség ügyét. A Magyar Népi Szövetség és a Demokrata Zsidó Népközösség, valamint lapjaik között soha egyetlen vita nem volt. Ellenkezőleg, az erdélyi magyar sajtó ismételten hírt adott arról, hogy az MNSZ szervezetei gyűjtést rendeztek a deportálásból vagy munkaszolgálatból hazatért zsidók segélyezésére. A továbbiakban a brassói *Népi Egység* lapszámaiból idézek. Halász Sándor 1945. március 24-ei cikkének címe: *Így is lehet!* Néhány száz keresztény magyar asszony Marosvásárhelyen gyűjtést indított a deportálásból hazatért, kirabolt zsidó családok támogatására. A magyarság igazi lelkiismerete szólalt meg – írta a cikk. 1945. május 12-én a Magyar Népi Szövetség Kolozsvártott tartott első kongresszusán a Szatmár megyei küldött elmondta, hogy minden eszközzel előmozdítják a hazatérő zsi-

dők beilleszkedését az életbe. Erre a célra a megyében negyvenezer pengőt gyűjtöttek össze. (Akkor még a pengő is járta Észak-Erdélyben.) 1945. augusztus 15-ei híradás: *Az erdélyi magyar egyházak a zsidó deportáltakért*. A református egyház Jó Pásztor missziója, amely 1942 óta a zsidók közötti lelki, szociális és karitatív szolgálatot végzi, a többi evangéliumi egyház bevonásával, gondoskodni kíván a deportálásból hazatérő zsidó fiatalokról.

Válaszként a zsidóság támogatja a magyar egyetem kiépítését. Amikor a Bolyai Tudományegyetem Orvosi Karának el kell hagynia Kolozsvárt s új helyén, Marosvásárhelyen nem áll rendelkezésére elegendő épület, a Zsidó Népközösség átadja a magyar egyetemnek a maga marosvásárhelyi szanatóriumát. Itt rendezkedik be az egyetem szülészeti klinikája. (*Népi Egység*, 1945. december 31.)

Kohn Hillel, a Romániai Demokrata Zsidó Népközösség elnöke 1945 után politikai szövetséggé emelte a zsidó-magyar megbékélést Erdélyben. „Megállapította, hogy a két nép között megmérgezett jó viszony a mindkét részről tanúsított megértéssel állítható helyre – tudósít a *Népi Egység* 1946. április 18-án a székelyföldi zsidók marosvásárhelyi értekezletéről. Majd ugyanazon év júniusában Kohn Hillel az egyik szónoka a Magyar Népi Szövetség második kongresszusának Székelyudvarhelyen. „Észak-Erdély demokrata zsidósága várja és reméli a demokrata magyarság segítségét ahhoz, hogy kiheverhesse a német csapásokat. Erdély demokrata zsidói meg vannak győződve arról, hogy az erdélyi magyar demokrácia tetteivel fogja bizonyítani azt, hogy azoknak a zsidóknak van igazuk, akik a magyar népet nem azonosítják a magyar fasizmussal.”

Magyarság és zsidóság címmel érkezik a felelet a *Népi Egység* 1946. július 7-ei vezércikkében. A szerző Halász Gyula tanár, a világhírű párizsi fotóművész, Brassai édesapja. Kohn Hillel beszédéhez kapcsolódva felvillantja a magyarság és a zsidóság együttélésének századait. Az első világháború után fellépő antiszemita magyar politikusok legfőbb vétkét abban látja, hogy „a magyar nép türelméről és testvéries indulatáról zsidó néptársai iránt, valamint a zsidóságnak a magyar nemzet javára végzett nagy értékű szolgálatairól – a közgazdaság, tudomány, irodalom, művészet, társadalmi haladás széles területein – nem akartak tudomást venni”. Kohn Hillel kéznútjátását igen fontos eseménynek tekinti: a zsidóság elfogadja a fegyverbarátságot a magyarokkal a demokráciáért vívott harcban.

Miként vált ebből a fegyverbarátságból magyarelles vád, szakadatlan számonkérés? Bizonyíthatóan a bukaresti román nacionalizmus avatkozott közbe, ez állt a kibékült zsidók és magyarok közé. Nyomban a háború után nem tehetett, mert akkor még frissek voltak a romániai zsidóság sebei, s mindenképpen szóba került volna a keleten lemészárolt háromszázötvenezer zsidó áldozat ügye, amelyet végig titkolni igyekeztek. Így a román nacionalizmus az ötvenes évek elejéig a háttérből figyelte az erdélyi tisztázódást, barátkozást. Amikor azonban a kisebbségi szervezeteket mind felszámolták, így a Magyar Népi Szövetséget és a Demokratikus Zsidó Népközösséget is, s a legitím magyar és zsidó vezetők már nem tiltakozhattak, egyébként is a szolgailag alkalmazkodó, minden elvete-mültségre alkalmas látszatmagyarok és látszatzsídók maradtak talpon, Bukarest éppen ezeknek az eszközbemerknek a segítségével megindította magyarelles támadását. Így elfedhette saját antiszemitikusát is. A tantétel az lett, hogy egyedül a magyarok a bűnösök a zsidóság tragédiájában.

Ha pedig ez így van, akkor az erdélyi zsidóság deportálásának oka a bécsi döntés, Észak-Erdély visszacsatolása. Olyan hatásos „érvelés” volt ez, hogy hamarosan Budapesten is átvették – kellő megfontoltság nélkül –, s így vált a bécsi döntés azonossá az anti-

szemitizmus egyik forrásával. Csak ilyképpen érthető meg, hogy a magyar zsidók egy része idegenkedéssel emlegette Észak-Erdély hazatérését. Mintha bárminő jóvátétel Magyarországra javára eleve csak antiszemita fogantatású lehetne. Trianon emlegetése is ingerültséget kezdett kiváltani. Kinek jutott eszébe Radnóti Miklós, aki naplójában őszinte örömmel rögzítette 1940. augusztus végén: „Istvással beszéllek telefonon. Megvan a bécsi döntés, 50 000 négyzetkilométert kaptunk vissza Erdélyből, Kolozsvárt is.” Kaptunk vissza – írta a költő önmagának, lehetne-e ennél teljesebb és ez esetben tragikusabb azonosulás a nemzettel?

Románia meghatalmazottai, miközben a világ minden nagyobb könyvtárából eltünteték a romániai zsidógyilkolások nyomait, Matias Carp 1947-ben megjelent *Fekete könyvét* a háború szörnyű időszakáról, nemzetközi síkon is hirdették, terjesztették a magyarság megbocsáthatatlan bűnét. Még 1984-ben a Szabad Európa Rádió román műsorának egyik szerkesztője, Andrei Brînduși interjú készített az Izraelben élő, erdélyi születésű Vágó Béla hajdani kolozsvári történésszel. Beszélgetésük csattanója: ha a bécsi döntés nem csatolta volna Észak-Erdélyt Magyarországhoz, akkor az ottani zsidók megmenekültek volna. Mert lám Antonescu marsall megvédélmezte a dél-erdélyi zsidóságot.

Egy kolozsvári professzor, az üldözések és mellőzések sorozatát elszenvető Tóth Sándor filozófus úgy érezte, hogy nem hagyhatja válasz nélkül a történelmi hamisítást. Vitaírást a pesti szamizdat sajtóban szeretne volna közreadni, de még választ sem kapott. Így a *Magyar Élet* című nemzetpolitikai szemle 1994. májusi számában jelent meg, csonkítás nélkül. A lapszám a vészorszak drámáit idézte fel (*Széljegyzetek egy rádióinterjúhoz*).

Kövessük Tóth Sándor érvelését! A leghitelesebb tanú, a volt romániai zsidó vezető, Matias Carp *Fekete könyvére* alapoz. Mivel Vágó Béla főleg a magyarországi, illetve az észak-erdélyi és a dél-erdélyi, romániai zsidóság háború alatti helyzetét hasonlította össze, Tóth Sándor is – Carpra támaszkodva – a két ország akkori közjogi helyzetét vizsgálja. Kimutatja, hogy egész Európában a megszállt országokban a halál torkába került a zsidóság, míg a meg nem szállt országokban jóval több lehetőség maradt a megmentésükre. Románia egy pillanatig sem volt megszállt ország, mivel Hitler Antonescu marsallt a legmegbízhatóbb szövetségésének tekintette. A megőrzött függetlenség ellenére, nyomban a szovjetellenes háború kitörése után, 1941 júniusában Kelet-Romániában, illetve a Pruton túl román főhatalom alá vont területeken négyszázötvenezer zsidót deportáltak, közülük háromszázötvenezer ember elpusztult.

Magyarország – mint ismeretes – 1944 márciusában szabályszerű német katonai megszállás alá került. Addig az időpontig – a megkülönböztető törvények ellenére is – az akkori Magyarország zsidó lakosságát, beleértve a százötvenezer észak-erdélyit, nem fenyegette életveszély. Ezzel a nyugati hatalmak is tisztában voltak – írta Tóth Sándor. „Amikor 1943-ban az angolokkal való titkos tárgyalásokon formát öltött egy olyan magyar kiugrási terv, amely a németekkel való fegyveres konfliktust, nagy valószínűséggel az ország átmeneti megszállását hozta volna magával, akkor ezt a tervet a zsidó világszervezetek londoni képviselőinek vétója nyomán vetették el. A zsidó szervezetek ugyanis arra hivatkoztak, hogy Magyarország német katonai megszállása Európa egyetlen egészében megmaradt, nyolcszázézer lelket számláló zsidó közösségét juttatná végveszélybe.”

Romániában – az önálló, független államban – a keleti tömeggyilkosságok után az ország belső területein élő zsidók kerültek volna sorra. A *Bukarester Tageblatt* című újságban, Hitlerék romániai szöcsövében 1942. augusztus 8-án ez a cikk jelent meg: *Románia zsidómentes lesz*. A cikk „eredményesnek” nevezte a romániai zsidóellenes politikát, s

követendő példának állította a szomszédos országok elé. Nyilván elsősorban Magyarországra célzott. Romániában a falusi és kisvárosi zsidókat a megyeszékhelyekre zsúfolták össze, hogy könnyebben ellenőrizhessék, majd gyorsabban elszállíthassák őket. 1942. szeptember végén tervet fogadtak el, amely szerint egy év leforgása alatt kétszáznyolcvanezer romániai zsidót deportálnak Lengyelországba. Ennyien maradtak a fél-millióból. Októberben kormányhatározat született negyvenezer dél-erdélyi és bánági zsidó deportálásáról. A romániai zsidóság vezetőinek, Matias Carnac és társainak sikerült elintézniük Bukarestben, valószínűleg hatalmas adományokkal, hiszen ez volt szokás a Balkánon, hogy a deportálásokat tavaszra halasszák. „Aztán közbejött Sztálingrád, El-Alamein. Mire eljött a tavasz, okosabbnak látszott a deportálásokat végleg szünyeg alá söpörni.” Antonescu marsall képzett katona volt, akkor már világosan látta, hogy a németek elveszítették a háborút.

Tóth Sándor – a román történelem és a romániai viszonyok kiváló ismerője – választ ad arra is, hogy miért ismétlődik évtizedek óta a román propagandában, odahaza és külföldön, a hamis beállítás és értelmezés. Bukarest a magyarság megrögzött fasiszta, antiszemita, „bűnös nemzet” képzetét a „szelíd, emberséges, eleve humanusnak született román néppel” állítja szembe, ezt visszavetíti a múltba ezer esztendőre, s legfőbb érv válik belőle a magyarok elleni uszításban. „Ez az uszítás hangulatot és tömegbázist hivatott biztosítani kétmillió magyar jogfosztásához – írja Tóth Sándor professzor kiülődzéséhez vagy beolvasztásához, végső soron felszámolásához (miután a zsidó és német kisebbséggel ezt lényegében már elérték).”

(Üdvözlét Cziko Árpádnak) Elsőnek nem történész vagy író vállalkozott Észak-Erdély 1940 és 1944 közötti valóságának felidézésére, ha vázlatosan is, a *Háromszék* hasábjain, hanem egy nyugalmazott közigazdász Sepsiszentgyörgyön: a már említett Cziko Árpád. Személyes élményeit olvasva ezt jegyeztem az újságpéldányok margójára: Nem igaz, hogy meghalnak az elfojtott emlékek. Akkor sem, ha mi magunk ítéljük halálra őket. Mint vulkán mélyén izzó lávává sűrűsödnek össze, s feltörnek az igazságot eltakaró kéreg első repedésére.

Ötven éven át arra akartuk tanítani önmagunkat, hogy nem igazak az élményeink, nem velünk történt meg az, amit átéltünk, nem érvényesek az érzelmeink. S akkor felszakad a kéreg, előnt a múlt, s találkozunk önmagunkkal a felszabadító emlékezésben.

Cziko Árpád önmagának és kortársainak adott számot arról, hogy miként is él benne az 1940 előtti kisebbségi sors, az 1940-es bécsi döntés, a honvédek bevonulása, történelem és néplelek találkozása négy esztendőre a székelyek földjén; majd a háború, a romlás, a reménytelenség, újabb kisebbségi sors, fortélyos elnyomással. És mégis ki kellett emelkedni ebből is, ha nem akartuk a teljes katasztrófát. Álmodtunk vagy inkább hazudtunk hát magunknak egy elviselhető történelmet, mert másként véggépp megbénul a lélek, elsatnyul a test, diadalmaskodik a nemzethalál.

Vörösmarty ezt képzelte el riadalmában? Már-már beteljesedett a jóslat. Csak annyival történt volna mégis másként, hogy a sírt, hol a nemzet vagy a nemzetrés süllyed el, nem könnyező szemű népek vették volna körül, hanem azok, akik beletaszítottak a mélységekbe.

Magunkban kellett megtalálni az erőt és bizalmat a történelmi sírból való feltámadásra. Lélekben ez megtörtént, bizonyítja számomra Cziko Árpád önvallomása.

Mindannyiunkban valahogy így élt a magunk történelme, de próbáltunk menekülni

előle. Ha idézni kezdtük egymás között vagy akár önmagunkban közeli történelmünket, hirtelen elhallgattunk, mert éreztük, hogy hamis a szó, csonka az emlék, „átírjuk” a múltunkat, önmagunkat, úgy, ahogy ezt megkövetelik tőlünk. Így érezheti magát az az ember, akitől elveszik a szüleit, a családját, s reáerőszakolnak más szülőket, más családok, más otthont, más nyelvet és más hitet.

Nem a kisebbségi sors a véresebb, amit Trianon ránk hozott. Idők rendjén megesett még velünk hasonló méltánytalanság, igazságtalanság. Az hozta rá a lelki halált, hogy kicserélni parancsolták a tudatunkat. Tilos volt gondolni is arra, hogy négyesztendős erdélyi magyar világunk nélkül satnyább, erőtlenebb, szegényebb lenne az életünk. Nem volt szabad siratnunk azt, ami fáj: a nemzet újbóli szétszakítását. Csak titokban emlegethettük két világháború szerencsétlen magyar hőseit, mintha bűnösök lettek volna, valami kimondhatatlan szörnyűség elkövetői. Egyazon léptékű kelet-európai, közép-európai történelmünkben minden népnél erénynek számított az, ami nálunk kárhózzá nyilvánított. Bűnös nép lett az egész magyarság, és százszor jaj volt annak, aki ebből a nemzetből a cinikusan visszaállított trianoni határokon kívül szakadt. Préda lett ez a nép, átkozni és gúnyolni lehetett szabadon. Vagy mi magunk is beszálltunk ebbe a nemtelen versengésbe.

Csak nagyon mélyről jövő őszinteséggel lehet gyógyítani az ilyen bajt. Szembenézni az igazsággal, s rájövünk, hogy nem is olyan félelmetes, mint amennyire enyhíthő, életet adó.

Elviselhetővé válik az is, ami elviselhetetlen.